

НАША СПАДЩИНА

Третє число нашого журналу за 2015 рік було присвячено пам'яті видатного російського соціолога, члена редколегії часопису Володимира Олександровича Ядова. Важко переоцінити його роль у становленні радянської, російської та української соціології. У цьому числі ми публікуємо фрагменти листування Володимира Олександровича Ядова із професором Університету Невади Дмитром Шаліним, який за радянських часів виїхав до США, але постійно підтримував творчі контакти з колегами із Росії, і передусім з Володимиром Ядовим. У своєму листуванні вони порушували чимало актуальних питань, пов'язаних з минулим, теперішнім і майбутнім суспільства і соціології в Росії та на всьому пострадянському просторі. Для цієї публікації ми обрали кілька фрагментів, які, на наш погляд, становлять особливий інтерес для українського читача.

З листування Володимира Ядова і Дмитра Шаліна (2010–2014 роки)¹

3 листопада, 2010

Вітаю, Володю!

Якщо є час і бажання продовжити розмову, тоді давайте заторкнемо тему сучасної російської політики.

Вчора ходив на вибори, голосував за кандидатів у місцеві та федеральні органи влади. Ані до республіканської, ані до демократичної партії я не належу, зареєстрований як незалежний виборець (до речі, кількість останніх в Америці вже перевищила кількість виборців республіканців або демократів). Утім, я практично ніколи не голосую за кандидатів від республіканців. От і цього разу я голосував за демократів, котрим добряче дісталося на останніх виборах через високе безробіття в країні. Логіки тут мало, позаяк саме політика Джорджа Буша Молодшого призвела до економічного спаду й до рекордного розриву в доходах між середнім класом і надбагатими (майже 25% річного доходу у США зараз припадає на 1% найбагатших американців, чий доходи істотно зросли в останні десятиліття, тоді як доходи середнього класу стагнували чи знижувалися). Політичні преференції та за-

¹ Цілоком листування публікується у виданні Левада-Центру “Вестник общественного мнения” № 3–4 (121) за липень — грудень 2015 року. Дмитро Шалін також підготував есе про Володимира Ядова, яке може виявитися цікавим для наших читачів (<http://cdclv.unlv.edu//archives/memoriain/dsonyadov16.pdf>): есе підготовлено до публікації: Dmitri Shalin “On Being Human in the Inhuman World: Remembering Vladimir Yadov”, *Global Dialogues*, Volume 6, Issue 4, 2016.

бобони — річ темна, особливо коли президент країни афроамериканець, але такими є гримаси демократії. Важливий сам факт вільного волевиявлення, а він сумніву не підлягає. Чого не скажеш про російську демократію.

Мені важко судити про те, що сьогодні відбувається в Росії, тим паче що тенденції вельми строкаті. Здається, існують достатньо вільні ЗМІ на кшталт “*Еха Москвы*” і “*Независимой Газеты*”, дозволені певні партії, і на мітинги вже (майже) дозволили збиратися, та все одно мене не полишає відчуття негаразду. Ексцеси російської демократії пригнічують — убивства журналістів, марші нацистів, каральна система правосуддя... Росії протипоказаний звичайний нацизм, але боюся, його позиції в Росії будуть міцніти, і як боротися з молодиками-нацистами, якщо влада їм потурає?

В інтерв'ю 2005-го року ви писали:

“Зараз я вважаю, що коли ми, соціологи, лише писатимемо книги, ми не виконаємо свого громадянського обов'язку. Треба за можливості впливати на рух соціальних планет... Два роки тому я писав: “Якщо Росія має здобути своє гідне місце у світовій спільноті, залишаючись собою, то історико-культурні традиції, включно із сімдесятиліттям радянської влади, не дають нам іншої ідеологічної альтернативи, крім концепції (ідеї) справедливого суспільства”. Боротьба з корупцією, незалежні суди, справедливі ставки податків за прогресивною системою й багато чого іншого — це те, чого люди вимагають. Президент у посланні народів 2005 року говорив про політику соціальної справедливості. В.Путін вимовив фрази, бажані громадянам, та чи має він намір дотримуватися цього курсу, залишається під питанням”¹.

Наскільки ваші очікування виправдалися, Володю? Куди йде країна? Яким ви сприймаєте сьогодні Володимира Путіна — як президента, як особистість, як людину?

4 листопада, 2010

Так, Дмитре, тенденції в нас строкаті, але цілком можуть бути подані трьома векторами: потужний потік великодержавного націоналізму, ріденький струмінь лібералізму і посилення руху неофашизму. Перший і третій цілком можуть злитися воедино. Очевидно, що саме Путін створив і продовжує цементувати структури “національної демократії”. Це власне декларативна демократія на зразок тієї, що була прописана у “найдемократичнішій” сталінській Конституції.

Путін чудово орієнтується в глобальному просторі й відмінно розуміє настрої “народних мас”, котрі зрештою здобули доволі стабільне благополуччя, не бажають жодних змін і сподіваються на поліпшення матеріальних умов свого життя. Не скажу нічого, що не було б відомо тобі.

Найяскравіше і найпереконливіше свідчення умонастроїв — телепрограма “Суд часу”. Ніколай Сванідзе на п'ятому каналі щодня виконує роль арбітра в імітації судового процесу над політичними діячами і поворотними

¹ Ядов В.А. “...Надо по возможности влиять на движение социальных планет...” // Телескоп. — 2005. — № 3. — С. 2–11; 2005. — № 4. — С. 2–10, http://www.unlv.edu/centers/cdclv/archives/Interviews/yadov_2005.html.

подіями в історії Росії і не тільки Росії. Інтелігентний історик Леонід Млечін із незмінною посмішкою на обличчі щодня обстоює ліберально-демократичні цінності, а письменник Сергій Кургінян у брутальній манері захищає “історичну правду” особливого російського шляху. Виступають свідки обох сторін, на екрані демонструються справжні документи і висловлення з мемуарів визнаних авторитетів, обвинувач і захисник декламують вірші Гумільова, Бродського тощо. У студії три десятки “присяжних”. Їм треба винести вердикт на виправдання або осудження Горбачова, Петра Першого, Івана Грозного, ДКНС (рос. ГКЧП), Саддама Хусейна (?), Пакта Молотова—Риббентропа тощо. Телеглядачі також голосують “за” — “проти”. І що? Лише одного разу сторона Млечіна шляхом голосування телеаудиторії виграла процес. У середньому від 80% до 90% аудиторії позицію ліберала-демократа засуджують! “Присяжні”, буває, його підтримують із перевагою у 3–8%.

Якщо це шоу не є замовленою інсценізацією і якщо статистики голосування телеаудиторії не фальсифіковані, то можна сказати, що ми є свідками такого собі консилуму психіатрів. Діагноз жалюгідний: манія величності, обтяжена манією ворожого оточення зі сподіванням на “лідера нації” і Господа. Навіть якщо шоу управляється згори, принциповий ідейний розклад саме такий. ФГД регулярно здійснює масові опитування, результати яких близько збігаються з демонстрованими на телеекрані. Залишається додати, що найвищі рейтинги незмінно отримують телепрограми примітивних шоу, безглузких комеді-клуб, кривавих бойовиків і відповідних серіалів. Популярність радянської класики — ностальгійний фантом.

Сьогодні жоден аналітик не прогнозує в доступному для огляду майбутньому повороту зі шляху, окресленого Володимиром Путіним. Девід Лейн, один із загальноновизнаних фахівців з вивчення соціально-економічних процесів у посткомуністичних країнах, пише: “Російський державний капіталізм і “суверенна демократія” щонайкраще відповідають інтересам країни в сучасному глобальному світі”¹. Перезавантаження відносин із Заходом — цьому додаткове свідчення.

Наостанок зазначу. Дуже давно на мене справила сильне враження новела одного угорського письменника (ім’я забув). Старий селянин будує новий будинок. У нього вмирає дружина. Сусіди співчутливо запитують, як він далі збирається жити, і той відповідає: будинок будуватиму. Я й зараз вважаю, що соціологи зобов’язані щось робити, аби “впливати на рух планет”. Це наш громадянський обов’язок.

8 листопада, 2010

Вітаю, Володю!

Поділяю ваше відчуття неблагополуччя в країні. Росія сповзає до авторитаризму, а в перспективі чи то націоналізм, чи то фашизм. Надіслані вами дані Лакера-Городницького це підтверджують:

¹ Лейн Д. Российская трансформация: становление мировой державы? // Мир России. — 2010. — № 4.

“У Росії живе до половини всіх нацистів світу [і], за даними департаменту з протидії екстремізму МВС, орудують понад 150 радикальних угруповань неонацистської спрямованості”; “кількість злочинів екстремістської спрямованості, скоєних на ґрунті національної, расової чи релігійної ненависті, неухильно зростає”; “за перше півріччя 2010 року було зафіксовано 370 таких злочинів — це на 39 відсотків перевищує показник за аналогічний період минулого року”; “фашисти заявляють, що вони “їдуть у владу””.

Вчора дізнався про побиття Олега Кашина. Ще до цього знищили Естемірову, Бабурову, Політковську, Хлебнікова, Щекочихіна... Кількість журналістів, убитих за останні десять років, перевищила за сотню, а покалічених і побитих у кілька разів більше².

У 2000 році вийшла друком книга з інтерв'ю Путіна “Від першої особи”, де він серед іншого розповідав, як хуліганів із братами Ковшовими у своєму провулку, поки не взяв курс на громадську роботу і перейшов на службу в КДБ. Судячи зі спогадів когось із людей, котрі знали його в цей час, він уже тоді був людиною потайливою, злопам'ятною і, судячи з того, як він поведився зі своєю дружиною, жорстокою. Його темперамент визначає політичний характер сучасної Росії, але тут є і зворотний зв'язок. Запитання Плеханова про роль особистості в історії залишається в силі, як і одвічне питання, що робити і хто винен.

Не дуже давно натрапив на інтерв'ю 2005 року із Тетяною Заславською, що змусило замислитися:

“Чому суспільствознавство має давати рецепти? Фізик вивчає зірку, розташовану на відстані 321 світлового року шляху, і відкрив, що в неї з'явилася якась пара. І в нього відкриття. А від нас вимагають, щоб ми сказали, як управляти державою! Але ж ми вчені, ми лише маємо досліджувати реальність — яка вона, і говорити, що от вона така. Я певна, що це значною мірою правильно. Тобто чоботи має шити швець, а пироги пекти — пекар... Припустімо, завтра мене Путін запрошує до себе і каже: “Тетяно Іванівно, що робити з Росією?” — “Володимире Володимировичу, вам видніше, адже вся інформація у ваших руках””.

Це говорить один із подвижників перебудови — економічної, політичної, моральної. А як вам бачиться ця установка Тетяни Іванівни? Які можливості “впливати на рух планет” ще залишилися?

Ваш, Дмитро

¹ “В России насчитали более 150 радикальных группировок националистов”, Lenta-Ru, <http://www.lenta.ru/news/2010/10/28/radical>.

² Список журналістів, убитих в Росії, Вікіпедія, http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2,_%D1%83%D0%B1%D0%B8%D1%82%D1%8B%D1%85_%D0%B2_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8#2000.E2.80.942002

³ Zaslavskaya T. 2005. “Chelovecheskii factor v transformatsii rossiiskogo obshchestva,” <http://www.polit.ru/lectures/2005/10/13/zaslavskaya.html>

9 листопада 2010

Дмитре, відповідаю одразу, маю час.

Можливості такі є; крапля камінь точить. Вже сьогодні це видно: “За даними фонду “Громадська думка”, рейтинг довіри президента Медведєва знизився на 10% і тепер становить 52% (62 % у січні цього року). Попереднє падіння індексу довіри президента було зафіксовано у 2008 році, коли почалася криза. Рейтинг прем’єра Володимира Путіна опустився на 8% і тепер становить 61% (69% у січні). Востаннє падіння довіри до Володимира Путіна було зафіксовано у квітні 2006 року, після проведення реформи про монетизацію пільг”¹.

Звісно, думки людей мінливі, матимуть місце ситуативні коливання. Те, що називають публічною соціологією, — один із чинників впливу на громадську думку і важливе джерело інформації для політиків і журналістів опозиції.

Тетяна Заславська говорить, що рецептів для кращого стану суспільства соціологи дати не можуть. Я згоден: рецепти — не наша справа. Але соціальний дослідник (згоден із Т. І.) здатний подати більш-менш переконливу картину стану суспільства, широко інформувати про результати своїх досліджень. Нема потреби писати доповідні начальству, помічники, які приймають рішення, сортують інформацію і коментують, виходячи з інтересів боса і своєї компанії чиновників (сьогодні до того ж здебільшого корумпованих). Соціолог, якщо він не перебуває на службі у владній структурі і діє як громадянин, звертається до суспільства, не до влади.

Цікавий приклад. 24–25 травня цього року в ДУ ВШЕ з ініціативи Е.Ясіна відбулася міжнародна конференція “Культура, культурні зміни та економічний розвиток”. Брала участь такі гіганти, як Дуглас Норт, Шалом Шварц, Ричард Нісбет, Гірт Гофстед, Рональд Інглгарт та ін. Конференцію висвітлювали у ЗМІ, Ясін домовився про прийом Путіним найвідоміших учасників. Вони майже дві години розмовляли на дачі прем’єра (сюжет у новинах). Про що говорили — не знаю. Знаю, що обговорювали в залі засідань. Висловлювалися дуже цікаві ідеї, підкріплені хитромудрим аналізом статистик світових і європейських опитувань стосовно ціннісних преференцій і (в деяких методиках) поведінкових намірів народів багатьох країн. Для себе я сформулював два важливі висновки:

Культура впливає на економіку. АЛЕ... У кластерному аналізі залежно від обраного критерію утворюються зовсім різні гнізда країн: за критерієм світових релігій, за рівнем розвитку економіки, за більшою залежністю від найближчого минулого порівняно з історично віддаленим (кластер посткомуністичних країн за опитувальником Шварца включає Росію й Естонію, Україну й Казахстан тощо).

Політичний устрій ліберально-демократичного або, навпаки, авторитарного типу з економікою пов’язані, але різним чином. Дискутант з цієї теми погодився стосовно того, що на початку радикальних реформ авторитаризм більш ефективний, але потім він гальмує розвиток (Чилі, СРСР).

¹ www.dp.ru/a/2010/08/10/Putin_i_Medvedev_upali_vm.

Чи повідомили гості Путіна про це останнє? Якщо так, чи вважає “лідер нації”, що поки зарано попускати віжки? Чи думає він узагалі про інтереси громадян або переймається лишень власними інтересами? Хоч там як, але і Ясін, і інші активно популяризують результати досліджень такого роду. На сайтах Вишки¹, нашого інституту та інших регулярно викладають тези, огляди наукових семінарів (семінари Ясіна, Є.Тихонова, Шкаратана в ДУ ВШЕ, Ядова — в ІС РАН).

Крапля камінь точить.

31 березня 2011

Доброго дня, Володю.

Виходить, ситуація в російській соціології сьогодні менш тривожна, ніж два роки тому, коли я працював над статтею про національну соціологію в сучасній Росії. Ну і слава Богу. Сподіватимемося, що ультраціоналісти не зможуть підім'яти під себе ліберальні напрями в соціологічній науці.

Питання про долю прагматизму в російській культурі для мене залишається відкритим. Імперська традиція могла підживлювати неприязне ставлення росіян до прагматизму, але імперський період був і в Німеччині, де прагматизм також ототожнювали із практицизмом та запереченням високої культури. В цьому збігалися думки теоретиків консервативного крила (Шелер, Гайдегер) і антиліберально налаштованих представників лівого спрямування (Горкгаймер, Адорно, Маркузе). Одначе у повоєнні роки ставлення до прагматизму в Німеччині різко змінилося. Зараз там задають тон теоретики, котрі наполягають на тісному зв'язку прагматизму з демократичною традицією (Апель, Габермас, Йоас). Хотілося б вірити, що й у Росії згодом зміниться ставлення до прагматизму.

Цікаві міркування з цього приводу я знайшов у Сергія Аверінцева. У праці про античну біографію він зазначає, що “Плутарх полюбає наполягати на авторитеті сповідуваного ним платонізму ..., але загалом від платонічного ригоризму в нього нічого не залишається; дуже часто роль протипотрути від останнього для Плутарха відіграє куди більш прагматичний перипатетизм з його прихильністю до життєвої психології”². Там Аверінцев також порушує питання про переважання платонізму і брак аристотелізму в Росії:

“У Давній Русі твори Платона й Аристотеля були однаковою мірою недоступними інакше, як у фрагментах, цитатах, то автентичних, то апокрифічних, і в переказах. У Росії XIX–XX століть були, ясна річ, фахівці з філософії Аристотеля, як і знавці філософії Платона. Але контакт національної культури, взятої як ціле, з тією чи іншою філософською традицією, взятою знову-таки як ціле, — це особлива проблема. Візьмемо на себе сміливість сказати, що з Платоном російська культура зустрілася, і не раз. У Давній Русі ця зустріч відбу-

¹ Вища школа економіки (ВШЕ).

² Аверинцев С. Плутарх и античная биография. — Москва: Наука, 1973. — С. 73.

валася за посередництва Отців Церкви, які були прихильниками Платона. У Росії XIX–XX століть посередниками були Шелінг і російські шелінгіанці, включно з великим Тютчевим, потім Володимир Соловйов, Володимир Ерн, отець Павло Флоренський, В'ячеслав Іванов. Античною філософією займалися опоненти позитивізму і матеріалізму, більш-менш романтично налаштовані; і зрозуміло, що вони бралися не за нудні трактати Аристотеля, а за поетичні діалоги Платона. Але зустріч з Аристотелем так і не відбулася. Попри діяльність згаданих вище фахівців, Аристотель і досі не прочитаний освіченими колами Росії”¹.

Аристотель справедливо вважається предтечею філософського прагматизму з його скептичним ставленням до загальних понять і незаземлених абстракцій, і якщо прагматизм не прищепився в Росії, то це почасти пов'язане з переважанням платонізму і браком аристотелізму в російській культурі. Питання, що тут причина і що наслідок — чи є уповільнене впровадження аристотелівського емпіризму в Росії причиною того, що філософський і політичний прагматизм тут не в пошані, чи неприйняття російською культурою прагматичного операціоналізму і прагнення компромісу гальмує поширення філософії Аристотеля.

Питання це не абстрактне; я гадаю, що з ним пов'язана доля російської демократії.

Ваш, Дмитро

25 червня 2011

Добрий вечір, Володю.

Цікаво було би порівняти стратегії виживання часів брежнєвського застою і путінської суверенної демократії — мотиви, раціоналізації, адаптивні реакції, життєві траєкторії. Такого ґибу дослідження більш ніж актуальне, і матеріали наших архівів тут стануть у пригоді.

Мені цікаві ваші зауваження про Путіна і його роль в сучасній російській політиці, великій і малій. Знайдете час і натхнення, будь ласка, поділіться враженнями про особистість Путіна, його диспозиційні та поведінкові особливості.

На все добре, Дмитро

25 червня 2011

До Путіна я відчуваю ненависть. Жорстокий і цинічний, спраглий до влади, зневажливий до свого народу, він до того ж виявився людиною, котра прагне надбагатства і розкоші. Як він відповів на запитання “чого хочуть ліберальні політики?” Сказав — Чого хочуть? Влади і грошей! Для нього самого і “труба” є особистим джерелом накопичень. Не сумніваюся, що ця лю-

¹ *Аверинцев С.* Риторика и истоки европейской культурной традиции.— Москва, 1996 // <http://forum.hnet.ru/index.php?showtopic=68997>

дина має можливість шантажувати кожного з оточення, Мєдведева в тому числі. Можна уявити, скільки бруду виллють на цього діяча років за 30.

Привіт.

В.

8 квітня 2014

Привіт із Лас-Вегаса, Володю.

Я тут перечитав наше листування, в якому ми обмінювалися думками про соціологію і соціологів, про справи російські та американські. Подумав, було б добре продовжити нашу розмову, особливо у світлі останніх подій.

Надсилаю вам зведений текст нашого діалогу. Якщо буде час, сили і бажання, то поділіться думкою з приводу подій в Україні, анексії Криму і реакції на ці зміни російських інтелігентів, соціологів і несоціологів. Далі моє запитання в розгорнутій формі.

У роки перебудови в наших колег з'явилася можливість відмежуватися від минулого, реконструювати свою ідентичність. Потім прийшов до влади Володимир Путін, почав закручувати гайки, вимагати лояльності від інтелігенції, погрожуючи тим, чий погляд відхиляється від статутних. Зараз російські інтелектуали знову опинилися перед вибором — обстоювати свої права на свободу слова, ризикуючи при цьому втратити роботу, ба навіть свободу взагалі, або замкнутися, заглибитися в особисте життя в надії, що тобі дадуть спокій. Експеримент настільки ж жорстокий, як і природний. Питання — як за цих умов поведуться наші побратими соціологи-інтелігенти? Куди рухається суспільство в умовах військового чаду й націонал-патріотичного пориву?

На все добре, Дмитро

21 квітня 2014

Ти, Дмитре, сильно перебільшуєш міру репресивності путінської влади. Так, журналісти перебувають під контролем, інакше ризикують. Вчені-гуманітарії можуть обирати лизоблюдство (= грошики) або збереження своєї гідності. Наші побратими, як ти це позначив, цілком вільно публічно висловлюються, наприклад, Лев Гудков на “Эхо Москвы”, в академічних публікаціях — тим паче. На конференціях у ВШЕ, у Шанініці, в нашому інституті змальовують похмуру картину майбутнього, якщо не вжити рішучих заходів негайно (головним чином відмовитися від нафто-газової залежності), симпозиуми “Шляхи Росії” окреслюють сповзання до авторитаризму. І таке інше.

Я гадаю, що Путіна не обходить бурчання лібералів, бандерлогів у його термінології. Протестні дії він, кадебешнік, жодним чином дозволити не може. Майбутнє уявляється мені у похмурих тонах. Тепер після гучного розриву із Заходом у Путіна відпала необхідність бодай якоїсь демонстрації “пристойної поведінки”. Натомість нам своє робити.